

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСТНИК.

В И Д А Є

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ, ОСИП МАКОВЕЙ, ДР. ІВАН ФРАНКО.

Відповідає за редакцію: Михайло Грушевський.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

	Стор.
<i>Неробочий Грицько Кривий</i> , волинський образок з початку 18-ого віку Михайла Грушевського	1
<i>Наш альбом</i> : Якби я знав, поезія Плятона Панченка	25
На високій на скелистій кручі, поезія Богдана Лепкого	26
<i>Веселі оповідання</i> Осипа Маковея :	
I. Модний плуг	27
II. Зуб мамута	35
<i>Дві долі</i> , повість Даншла Мордовця (глави XI—XXIII) 45, 153 і	328
<i>Мужики</i> , оповідане Антона Чехова	64
<i>Ноги в огні</i> , поезія К. Ф. Маєра	100
<i>Американський претендент</i> , повість Марк-Твайна (глави I—X) 103, 221 і	362
<i>Фотографії з життя</i> Василя Стефаника :	
I. Засідане	129
II. З міста йдучи	135
III. Вечірня година	140
<i>З поезій Лесі Українки</i> :	
I. Зимова ніч на чужині	143
II. Жидівська мельодія	146
<i>Дідусь</i> , оповідане Богдана Лепкого	148
<i>Новелі</i> Елїзи Ожешкової :	
I. Анї кусника!	189
II. Чи пам'ятаєш?	199
<i>Із воєнних оповідань</i> Детлефа фон Лілїєнкрона :	
I. Пропало	208
II. Чари полудня	211
III. Паяц	216
<i>Гриць і панич</i> . Оповідане з бурливих років 1846—1848 Івана Франка	245

	Стор.
<i>Поезії в прозі, Ольги Кобилянської :</i>	
I. Рожі, II. Акорди	324
<i>Із поезій Поля Верлена, переклад Ів. Франка :</i>	
I. Покутна псалма	351
II. Сантиментальна розмова	353
<i>Жаба, нарис Емілія Золя</i>	354
<i>З грузинських поезій Дуту Мегрелі і кн. Іллї Чавча- вадзе, переклад Білоусенка</i>	376

<i>Сучасна Англія. Нарис розвою її політичного життя 1814—1896 рр. III. Сеньбоса</i>	1, 69 і 141
<i>Новини нашої літератури: Ясні зорі, драма Б. Грін- ченка; Нахмарило, комедія Б. Грінченка; Кате- рина Чайківна, драма Н. Полтавки; Торговля жемчугами, комедія Г. Цеглинського — оцінки О. Маковея</i>	29—37
Оповідання Вячеслава Будзиновського, оцінка Івана Копача (з портретом Вяч. Будзиновського)	96
Мій Ізмарагд, поезії І. Франка, Донецькі сонети М. Черпавського, оцінки Мих. Грушевського	173
<i>З життя і письменства, Осипа Маковея :</i>	
I. П'ятдесятлітній ювілей руської публіцистики	111
II. Про сучасне становище нашої літератури	181
<i>З російської України — Spectator-a</i>	45 і 192
<i>Із чужих літератур, д-ра Івана Франка :</i>	
I. Житє і твори Альфонса Доде, его остатня по- вість. 70-ті роковини вродження Генрика Ібзена	52
II. Детлеф фон Лїлїєнкрон і его писаня	127
III. Уїлліям Еверт Гледстон, его писателська і на- укова діяльність	196
<i>Хронїка і бібліографія</i>	62, 132 і 201

М у ж и к и.

Оповіданє

Антоня Чехова.

Антін Чехов належить до молодшої генерації в російській літературі, заразом — до визначніших їх репрезентантів разом з пок. Гаршиним і Володимиром Короленком. Дещо спільне внутрішнє також вяже сих письменників, показуючи в них дітей одного покоління нашого першого віку, виострених аналітиків і психологів, чутких на неправильности сучасного складу життя, на ті „кляті питання“ без відповіді, що нисовує соно на кождім кроці. З тих трох письменників Чехов найбільш плідний; взагалї-ж писали вони не багато, переважно в формі коротких оповідань. Головний літературний добуток Чехова складаєть ся з кількох збірників таких коротких оповідань: Пестрые рассказы, Рассказы, Въ сумеркахъ, Хмурые люди; крім того має він кілька більших оповідань: Дуель, Палата N. 6, Моя жизнь; драматичні проби Чехова не мали особливого успіху. Як характеристичне для фізіономії автора піднесемо, що він звідав особисто місце заслання для засуджених в Росії — острів Сахалін і описав його й житє засланих в формі подорожі — жемуара.

Погляд автора на житє глибоко-песимістичний; його увагу звергають звичайно негативні форми людського життя, прояви аномалії, що впливають з самих обставин і від людей, з людської дурноти, тривіальности, більш як злоби. Природа, дитяче житє,

часто описуване автором, своєю несвѣдохою правдою дають контраст сьому людському нерозуму й тривіальности, на котрі автор не знає ліків, не вказує виходу. В деяких своїх утворах він дав невимовно прикрі в своїй невідрадности й беспорядности образи, і вони власно падають переважно на останні роки діяльности автора, що примітно все острійше бере жите в його аномаліях, — от як Палата Н. С (страшні непорядки в інститутах для божевільних), Сахалін, нарешті — Мужики.

Се оповідання з'явилося рік тому (в часописи Русская Мысль) і викликало загальну сензацію; від часів прославлених „Подлиповців“ Решетникова російська література не мала чогось подібного: в такому реалізмі намальованого образу повної, безпробітної, остаточної духової й материяльної нужди російського селянства. Голоси критики поділились: одні піднесли реальність і талановитість сього сумного образу, що виступив як протест проти ідеалізованя народнього побуту у деяких народників, ідеалізованя шкідливого тим, що присилляло увагу до народніх потреб. Знов інші добачили якісь неприхильні народу тенденції у автора. Один з авторитетніших репрезентантів поступової російської публіцистики критик Михайловский закинув Чехову, що він з'ідеалізував мійську трактиєрну цивілізацію, викинувши з неї весь той бруд і грубіянство, через котрі мусів перейти його герой — Микола Чікільдєєв, а натомість перечорнив селянське жите, підкинувши до нього всякого бруду.

Такий осуд здасть ся несправедливим. Автору ніхто не закинув нереальности введеного ним образу. Супроти нелюдської нужди й темноти селянського життя його герої зітхають не по мійському бруду, а по тих бодай формальних, а все якихось ліпших формах мійського побуту: в місті бодай не лаялись так страшно на кождім кроці, грубіянства було менше, бодай про око, були хоч початки якогось комфорту і достатку. Причини селянської дикости автор вказує не в людях, тільки в їх економічних та суспільних обставинах. Городянка — Ольга, відчувши всі негативні сторони селянського життя, відчуває одначе, що „в життю їх нема нічого такого, чого би не можна було оправдати“; материяльна біда забиває селян, а помочи ні звідки. „Та чи й може бути яка небудь поміч і приклад від людей користолобних, захланних, розпустних, лїнливих, що з'їзджають на село лише за тим, аби образити, обдерти, настраштити.“

Що автор собі зовсім не ідеалізує міста, се він дуже добре доказав своєю довшою повістю „Моя жизнь“, виданою в одній книжці з „Мужиками“. Невимовно сумно виглядає в ній мійська „інтелігенція“ і міщанство; порожнява, конвенціональність, дурнота сього життя змальована незвичайно виразно: тупоголовість, неморальність одних, дикість других, легководушність і нагірка за утіхами третіх. „Нема людей, у котрих я міг би навчитися як жити, аби не бути винуватим. В цілім місті ні одної чесноі людини! Місто крамарів, трактиєрників, канцелістів, гіпокритів, безпотрібне, безкористне місто, котрого не жалувала-б ніяка душа, якби воно провалилось крізь землю“ — характеризує його головна особа, і автор попірає сю характеристику розвиненими перед очима читача образами. Супроти сього мійського дрантя герой повісти в селянськім житю бачить щось інше: не вважаючи на бруд, пиянство, дурноту, обманство, він чує, що „селянське жите вкінці тримається на якійсь здоровій, міцній осі, в селянстві є те, чого не бачив він в інтелігентах — „воно вірить, що головне на землі — правда, і що спасення його й усього народа тільки в правді, тому більш за все воно на світі любить справедливість.“

Коли зведемо до купи безпросвітний образ селянства, намальований в „Мужиках“, з таким же образом міста, показаним в повісти „Моя жизнь“, виходить зачарований круг, дуже характерний для песимістичного характеру автора. Село гине в матеріяльній і духовній нужді, в нечуванім, нелюдськім упадку, але місто „крамарів і трактиєрників“, де не можна знайти чистої людини, розуміється, не прийде до помочи йому.

Але сей чарівний круг — тільки темна фантазія автора. В дійсности інтелігенція складається не з самих гіпокритів і егоїстів, і до всіх, у кого є любов до справедливости, почуте обовязку перед народом, є любов до чоловіка — до всіх тих страшний образ, змальований автором в „Мужиках“, кличе до помочи, до праці коло свого народу.

М. Г—ий.

І.

Льокай при московським готелю „Славянський Базар“, Миколай Чікільдєєв, захорував. У нього задеревіли ноги, і змінив ся хід, так що раз ідучи по коритарі, він спіткнув ся і упав разом з підносом, на котрім була шинка з горошком. Прийшло ся кинути службу. Які йно були гроші, свої і жінчині, він видав на курацію, жити не було вже з чого, стало скучно без роботи, і він рішив, що мабуть треба їхати до дому, на село. Дома і слабувати лекше і жити дешевше; і не дурно кажуть: „дома стіни помагають“.

Приїхав він в своє Жуково під вечер. В згадках з дитинства рідне гніздо представляло ся йому сьвітлим, затишним, вигідним, а тепер увійшовши в хату він аж налякав ся: так було темно, тісно і не чисто. Жінка Ольга і донька Саша, що приїхали з ним, поглядали з зачудованем на негарну піч, що забирала мало не половину хати, темну від сажі і мух. Кілько мух! Піч скривилась, бальки в стінах лежали криво і здавало ся, що хата туй-туй завалить ся. В переднім куті, коло образів, були поналіплювані карточки з бутельок і клаптики з газетного паперу — се замість малюнків. Біднота, біднота! З старших не було нікого дома, всі жали. На печі сиділа вісімлітна дівчина, білоголова, невмивана, апатична; вона навіть не поглянула на гостей. На долинні чухалась до рогача біла кітка.

— Киць, киць! — закликала на неї Саша. — Киць!

— Вона не чує, — сказала дівчинка. — Оглухла.

— Чому?

— Так. Побили.

Микола і Ольга на перший погляд пізнали, яке тут жите, але нічого не сказали одно другому; мовчки поскладали клунки і мовчки вийшли на улицу. Їх хата була третя з краю і видавала ся найбіднішою, найстарішою з виду; друга — не ліпша, за то на крайній желізна крівля і занавіси на вікнах. Ся хата необгороджена стояла осібно і в ній була коршма. Хати йшли в один ряд і все сельце тихе і задумане, з вербами, бузиною і рябиною, що виглядали з подвірій, мало приємний вид.

За селянськими загородами зачинав ся спуск до ріки, крутий і стрімкий, так що в глині то тут то там обнажили ся величезні каміні. По збічу, коло тих камінів і ям, вигребаних гончарями, вили ся стежки, були накидані цілими купами черепки збитої посуду, то бурі, то червоні, а там в долині розстеляла ся широка, рівна, ясна зелена лука, вже скошена, де тепер гуляла громадська худоба. Ріка була на версту від села покручена, з чудесними кучерявими берегами, за нею знов широка лука, череда, довге стадо білих гусий, потім так само, як на сій стороні, стрімке узгірє, а на самій горі село з пятиголовою церквою і трохи по-дальше панський двір.

— Гарно тут у вас! — сказала Ольга, хрестячись до церкви. — Простір, Господи!

Як раз тогді задзвонили на всеночне (було під неділю). Двоє малих дівчаток, що на долині тягнули ведро з водою, оглянулись на церкву, щоби послухати дзвона.

— В сю пору в „Славянськїм Базарі“ обіди... — заговорив Миколай розмаренний.

Посїдавши на краю кручі, Миколай і Ольга бачили, як заходило сонце, як небо золоте і багряне відбивало ся в ріці, в вікнах церкви і у всїм повітрі, лагіднім, спокійнім, неказано чистім, якого ніколи нема в Москві.

А коли сонце сіло, з блеснем і ревом перейшло стадо, прилетїли з тої сторони гуси, — і все замовкло. Тихе сьвітло погасло в повітрі і стала скоро наблизати ся вечїрна темнота.

Тимчасом вернулись старі, батько і мати Миколая, худі, згорблені, беззубі, обоє одного зросту. Прийшли і жінки — невістки, Марія і Текля, що робили за рікою у дїдича. Марія, жінка брата Кіряка мала шестеро дїтий, Текля, жінка брата Дениса, що пішов до війська — двоє; і коли Миколай, увійшовши в хату, вздрів всю рідню, ті всі великі і малі тіла, що ворушились на полатях,*) в колісках і по всїх кутах, і коли побачив, з якою жадностю старий і баби їли чорний хлїб, мачаючи його

*) Поміст під стелею, де сплять.

в воду, то зрозумів, що даремне він тут приїхав, хорий, без грошей і ще з родиною, — даремне!

— А де брат Кіряк? — запитав він, коли поздоровкались.

— У купця за сторожа став, — відповів батько, — в лісі. Мужик би був нічого, коли-ж запиваєть ся.

— Не помічник! — заговорила стара слезливо. — Мужики наші гіркі, не до дому несуть, а з дому. І Кіряк те, і старий також, — на що гріха тайти, знає до коршми дорогу. Загнівалась Цариця небесна...

Задля гостей поставили самовар. Чай чути було рибою, цукор був обгризений і сірий, по хлібі і по посуді лазили шваби; було гидко пити і розмова була протівна — все про біду і хвороби. Але не встигли випити і по чашці, як з подвіря доніс ся голосний, довгий пьяний крик:

— Ма-рія!

— Відай Кіряк іде, — сказав старий, — за вовка помовка.

Всі притихли. Трошки згодом, знов той самий крик, грубий, протяжний, якби зпід землі:

— Ма-рія!

Марія, старша невістка, побіліла, притулилась до печи і якомсь дивно було бачити на лиці тої широкоплечої, сильної, негарної жінки вираз перестрашу. Її донька, та сама дівчина, що сиділа на печі і здавала ся апатичною, зараз голосно заплакала.

— А ти чого, холеро? — крикнула на неї Текля, гарна жінка, також сильна і широка в плечах. — Не бій ся, не вбе!

Від старого довідав ся Миколай, що Марія бояла ся жити в лісі з Кіряком, і що він, коли був пьяний, приходив кожного разу за нею і при тім галасував і бив її без милосердя.

— Ма-рія! — почав ся крик в самих дверях.

— Обороніть, Христа ради, рідненькі, — заговорила Марія задихуючи ся так, якби її спускали в зимну воду, — обороніть, рідненькі...

Заплакали всі діти, кільки їх було в хаті, і дивлячись на них, Саша також заплакала.

Чутно стало паний кашель, і в хату увійшов високий, чорнобородий мужик в зимовій шапці і тому, що при слабім сьвітлі лампочки не було видно его лица — страшний. То був Кіряк. Підійшовши до жінки, він розмахнув ся і вдарив її кулаком по лицю, а вона не видала ніякого звука, приголомшена ударом, і лише присіла і зараз таки потекла у неї кров з носа.

— Який сором, сором! — бурмотів старий лівучи на ніч, — при гостях таки! Гріх такий!

А старуха сиділа мовчки, згорбившись і про щось думала; Текля гойдала коліску...

Очевидно почувавши себе страшним і вдоволенням з того, Кіряк вхопив Марію за руку, потягнув її до дверей, але як раз тоді вдрів гостей і зупинив ся.

— А, приїхали... — проговорив він, випускаючи жінку. — Рідний братчик з сімєю...

Він помолив ся до ікони, заточив ся, широко розкривавши свої п'яні, червоні очі, і говорив дальше:

— Братчик з сімєю приїхали в батьківський дім... з Москви, значить... Первопрестольний, значить, град Москва, матір городів... Вибачайте...

Він спустив ся на лавку коло самовара і зачав пити чай, голосно хлештаючи з мисочки, при загальнім мовчанню... Випив десять чашок, потім схилив ся на лавку і захропів.

Зачали лягати спати. Миколая, як хорого положили з батьком на печі; Саша лягла на землі, а Ольга пішла з жінками до шопи.

— Цить, цить, ластівочко! — говорила вона лягаючи на сїні рядом з Марією, — слезами горю не допоможеш. Терпи й кінець. В писанію сказано: „як хто ударить тебе в праву щоку, підстав йому ліву“... Цить, цить, ластівко!

Потім вона півголосом, сьпівучо, розповідала про Москву, про своє житє, як вона служила за покоївку в мебльованих комнатах.

— А в Москві доми великі, камінні, — говорила вона, — церков багато-багато, сорок сороков, ластівко, а в домах скрізь пани, та такі гарні, та такі чемні!

Марія сказала, що вона ніде не була, не лише в Москві, але навіть в своїм повітовім місті; вона була неписьменна, не знала ніяких молитов, не знала навіть „Отче наш“. Вона і друга невістка Текля, що тепер сиділа подальше і слухала, — обі були незвичайно нерозвинені і не могли нічого зрозуміти. Обі не любили своїх чоловіків: Марія бояла ся Кіряка, і коли він лишав ся з нею, то вона трясла ся зі страху і кождий раз коло него загарала, бо від него чути було сильно горівку і тютюн. А Текля, на запитанє, чи не сумно їй без чоловіка, відповідала з досадою:

— А гій на него!

Поговорили і затихли...

Було холодно, і коло шопи кричав на ціле горло когут і не давав спати. Коли вже синявий ранний сьвіт пробивав ся всіми щелинами, Текля по тихеньку встала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудсь, тупочучи босими ногами.

II.

Ольга пішла до церкви і взяла з собою Марію. Коли сходили стежкою на луг, обидвом було весело: Ользі подобав ся простір, а Марія відчувала в братовій близьку, рідну людину. Сходило сонце. Низько над лугом носив ся сонний яструб, ріка була похмура, декуди ходив туман, але по тім боці на горі вже протягнула ся полоса сьвітла, церков сяла і в панськїм саді несамовито кричали грачі.

— Старий нічого, — розказувала Марія, — а баба строга, все бе ся. Свого хліба стало до масницї*), купуєм муку в коршмі, — але вона сердить ся; багато, каже, їсьте.

— Нічого, нічого, дастівко! Терпи тай вже. Сказано: „прийдіте всі труждающії і обремененії“. Ольга говорила поважно, сьпівучо і хода у неї була, як у богомолки,**)

*) Запустний тиждень.

***) Що ходить по відпустах.

скора і метушлива. Вона що дня читала євангеліє, читала голосно, по дяківськи, і багато не розуміла, але сьвяті слова зворушували її до сліз, і такі слова, як „аще“ і „дондеже“ вона вимовляла з солодким битєм серця. Вона вірила в Бога, в Матір Божу, в угодників; вірила, що не можна нікого на сьвітї кривдити, — ані простих людей, ані Німців, ані Жидів, і що горе навіть тим, хто не жадує звірят; вірила, що так написано в сьвятих книгах, і длятого, коли вона виговорювала слова з Писанія, навіть незрозумілі, то лице у неї ставало ласкаве, розчулене і ясне.

— Ти звідки родом? — спитала Марія.

— Я володимирська. А лише мене давно взяли в Москву, як мені було вісім рочків.

Прийшли до ріки. На тім боці стояла над самою водою якась жінка і роздягалась.

— Се наша Текля, — спізнала Марія, — за ріку ходила до панського двора. До прикащиків*). Непоправна і лайлива — страх!

Текля, чорноброва, з розпущеним волосем, молода ще і сильна, як дівчина, кинула ся з берега і затупотіла по воді ногами, хвилі пішли від неї на всі боки.

— Непоправна — страх! — повторила Марія.

Через ріку була положена хистка кладка з кругляків, і як раз під нею, в чистій прозорій воді, плавали стаї широколобих головачів. На зелених корчах, що заглядали в воду, миготіла роса. Повіяло теплом, стало весело. Який гарний ранок! І, імовірно, яке гарне було би жите на сїм сьвітї, коби не нужда, страшна, безконечна нужда, що від неї нікуди не сховаєш ся! Лише глянути на село, і живо згадалось все вчорашне — і чари щастя, що привиджувалось довкола, зникали в одній хвили.

Прийшли до церкви. Марія станула при вході і не сміла йти дальше. І сісти не посміла, хотяй служба Божа зачала ся аж перед девятою годиною. Так і стояла цілий час.

*) Офіціалісти.

Коли читали Євангеліє, нарід нараз заворушив ся, роблячи дорогу родині дідича; увійшло дві дівчині в білих сукнях, в ширококрисих капелюхах, і з ними огрядний, рожевий хлопець в маринарськїм костюмі. Їх появлене зворушило Ольгу; вона з першого погляду рішила, що се порядні, освічені і гарні люде. Марія же дивилась на них з під лоба, хмуро, сумно, так як би се увійшли не люде, а чудовища, що могли би роздавити її, колиб вона не уступила ся.

А коли диякон проголошував що небудь басом, то її все причував ся крик: „Марія“ — і вона здригала ся.

• III.

В селі довідались про приїзд гостей і по відправі зібралось в хаті багато народу. Прийшли і Леоничеві, і Матвіїчеві, і Ілічові довідатись про своїх свояків, що служили в Москві. Всіх жуківських дітей, що були письменні, відвозили в Москву і віддавали там лише на льокаїв і хлопців (як з села, що по тій стороні, віддавали лише в пекарні), і так велось давно ще за панщини, коли то якийсь Лука Іванич, жуківський селянин, тепер уже легендарний, служачи буфетчиком в однім московськїм клубі, приймав до себе на службу лише своїх земляків, а ті прийшовши до сили, стягали своїх кривняків і уміщали їх в трактирах і реставраціях; і від того часу село Жуково вже не називалось инакше у сусідніх людей, як Хамська або Холуївка. Миколая відвезли в Москву, коли йому було одинацять літ, а віддавав його на службу Іван Макарич, з родини Матвіїчових, що служив тоді за капельдінера в городі „Ермітаж“. І тепер, звертаючись до Матвіїчових, Миколай говорив поучаючи:

— Іван Макарич — мій добродій, і я повинен за него просити Бога в день і в ночи, бо я через него став порядним чоловіком.

— Батьку ти мій, — заговорила слезливо висока старенька, сестра Івана Макарича, — і нічого про них, голубчика, не чути.

— Зимою служив він у Омона, а в теперішнім сезоні, був слух, що десь там за містом, в садах... Постарів ся! Перше, бувало, по літньому, приносив до дому по десять рублів на день, а тепер всюди робота стала поволійша, не веде ся старенькому.

Бабусі і молодиці дивились на ноги Миколая, взуті в берлячі і на його бліде лице, і говорили журливо:

— Не заробляти вже тобі, Миколай Осипич, не заробляти! Де вже!

І всі голубили Сашу. Її вже минуло десять літ, але вона була малого росту, дуже худа і на вид показувала на сім літ, не більше. Межи иньшими дівчатами, обгорілими, зле обстриженими, одягненими в довгі облізлі сорочки, вона біленька, з великими, темними очима, з червоною застіжкою в волосою, виглядала як забавка, так, як би се було звірятко, що його зловили в поли і принесли до хати.

— Вона у мене і читати знає! — похвалила ся Ольга, дивлячись ніжно на свою доньку. — Почитай, дитинко! — сказала вона, добуваючи з клунка евангеліє.

— Та почитай, а православні послухають.

Евангеліє було старе, тяжке, в шкіряній оправі, з замащеними краями, і від него запахло так, якби в хату увійшли монахи. Саша підняла брови і зачала голосно, сьпівучо:

— „Отшеднымъ же имъ, се Ангель Господень... во снѣ явися Іосифу, глаголя: „воставъ поими Отроча и Матерь Его“...“

— Отроча і Матер Его, — повторила Ольга і ціла зачервонілась від зворушеня.

— „И бѣжи во Египеть... и буди тамо, дондеже реку ти...“

При слові „дондеже“ Ольга не витерпіла і заплакала. Дивлячись на неї, захлипала Марія, потім сестра Івана Макарича. Старий закашляв ся і заметушив ся, щоби дати внучці гостинця, але нічого не найшов і тільки махнув рукою. І коли читанє скінчило ся, сусіди розійшли ся по домах, зворушені і дуже вдоволені з Ольги і Саші.

Задля сьвята сїмя була цілий день дома. Стара, ще її і чоловік і невістки і внуки, всі однако називали бабкою, брала ся все робити сама; сама палила в печи і наставляла самовар, сама навіть ходила за полуденком і потім відказувала, що її замучили роботою. І все лише турбовалась, щоб хто не з'їв якого куска за багато, щоб старий і невістки не сиділи без роботи. То зачувалось її, що гуси коршмара ідуть задами на її город, і вона вибігала з хати з довгим патином і потім з півгодини переразливо кричала коло своєї капусти вялої і сухої, як вона сама; то її здавалось, що ворона підкрадає ся до курят, і вона з лайкою кидалась на ворону. Сердила ся і воркотіла вона від раня до вечера і часто підіймала такий крик, що на улиці ставали перехожі.

Зі своїм старим вона поводитись не ласкаво, називала його то лежнем, то холерою. Се був легкий і непевний мужик і, може бути, якби вона його безнастанно не підганяла, то він би цілком не робив, а тільки сидів би на печи і балакав. Він довго розказував синові про якихсь своїх ворогів, жалував ся на кривдї, які він ніби то терпів що дня від сусїдів, і нудно було його слухати.

— Так, — розповідав він, взявши ся під боки. — Так... В тиждень по Воздвиженню продав я сїно по тринацять копійок за пуд, добровільно... Так... Добре... Тільки то, значить, везу я рано сїно добровільно, нікого не зачіпаю; в лиху годину, дивлю ся — виходить з коршми староста Антип Седельников. „Куди везеш, сякнїй такий?“ — і мене по лицю.

А в Кіряка болїла сильно голова з похміля, і йому було стидно перед братом.

— Що то горівка робить. — Ах, ти, Боже мій! — мурмотїв він, стрясаючи своєю болючою головою. — Вже ви, братику і сестричко, вибачте Христа ради, я й сам не рад.

Задля празника купили в коршмі оселедця і зварили юшку з оселедчаної голови. В полудне всі сїли пити чай і пили його довго, до поту, і здавало ся, понадухали від чаю, і вже після сього стали їсти юшку, всі з одного горшка. А оселедця баба сховала.

Вечером випалював гончар на кручі горшки. В долині дівчата водили коло і співали. Грали на гармонійці. І за річкою також горіла одна піч, і співали дівчата, і з далека сей спів виглядав гармонічно і делікатно. В коршмі і довкола неї гомоніли чоловіки, вони співали п'яними голосами, кождий инакше, і лаялись так, що Ольга лише здригала ся і говорила:

— Ой, батеньки!...

Її дивувало, що лайку чути було безнастанно, і що найголоснійше і найдовше з усіх лаялись старі, котрим час вже умирати. А діти і дівчата слухали сю лайку, і вона їх зовсім не вражала, і видно було, що вони від колиски привикли до неї.

Минула північ, вже погасли печи тут і на тій стороні, а в долині на луці і в коршмі все ще гуляли. Старий і Кіряк, п'яні взявшись за руки, тручаючи оден другого плечима, підійшли до шопи, де лежали Ольга і Марія.

— Лиши, — умовляв старий, — лиши... Вона смирна жінка... Гріх...

— Ма-рія! — крикнув Кіряк.

— Лиши... Гріх... Вона нічого жінка...

Оба постояли хвилию коло шопи і пішли.

— Лю-блю я цвіти полевії! — заспівав нараз старий високим, переразливим тенором. — Люблю по лугам собирать!

Потім сплюнув, вилаяв ся погано і пішов до хати.

IV.

Баба поставила Сашу коло свого города і наказала їй стеречи, аби не зайшли гуси. Був горячий серпневий день. Гуси коршмара могли дістатись до города задами, але вони були тепер заняті ділом, визбиравали овес коло коршми балакаючи спокійно, і лише гусак підіймав високо голову, якби хотів поглянути, чи не йде стара з патином; інші гуси могли прийти з долини, але тоті пасли ся тепер далеко за рікою, розтягнувши ся по луці довгою бі-

лою гірляндою. Саша постояла трохи, заскучала і видячи, що гуси не йдуть, відійшла на кручу.

Там вона вздріла старшу доньку Марії, Мотьку, що стояла не рухаючись на величезнім камені і дивилась на церков. Марія мала тринадцятеро дітей, але лишилось у неї тільки шестеро і самі дівчата, ані одного хлопця, і найстарший було вісім літ. Мотька боса, в довгій сорочці, стояла на сонці, воно пекло її просто в тімя, але вона не помічала сего і якби скамініла. Саша стала з нею рядом і сказала, дивлячись на церков:

— В церкві Бог живе. У людей горять лампи і свічки, а у Бога лампадки червоненькі, зелененькі, синенькі, як очка. В ночі Бог ходить по церкві і з ним Пресвята Богородиця і Миколай угодничок — туп, туп, туп... А сторожеви страшно, страшно! Е-е, ластівко, — додала вона, переймаючи у свої матери. — А коли буде кінець світа, то всі церкви піднесуть ся на небо.

— З дзво-на-ми? — запитала Мотька басом, розтягаючи кожний склад.

— З дзвонами. А як кінець світа, добрі підуть в рай, а злі будуть горіти в огню вічно і неугасимо, ластівко. Моїй мамі і Марії Бог скаже: ви нікого не кривдили і за то ідіть на право, в рай; а Кіряку і бабці скаже: а ви ідіть на ліво, в огонь. І хто скоромно їв, того також в огонь.

Вона поглянула в гору на небо, широко відтворила очі і сказала:

— Диви на небо, не мигай, — ангелів видно.

Мотька зачала також дивитись на небо, і хвиля пройшла в мовчаню.

— Видиш? — спитала Саша.

— Не видно, — промовила басом Мотька.

— А я вижу. Маленькі ангелочки літають по небі і крильцями — мельк, мельк, наче комарики.

Мотька подумала трохи, дивлячись в землю, і спитала:

— Бабка буде горіти?

— Буде, ластівко.

Від каміня до самої долини йшла рівна полоса збіч, вкрита м'яккою зеленою травою, що хотілось порухати

рукою або полежати на ній. Саша лягла і скотилась в долину. Мотька з серйозним строгим лицем, відсуваючись, лягла також і скотилась і при тім сорочка у неї задерлась до плечей.

— Як мені стало сьмішно! — сказала Саша в одушевленню.

Вони обі пішли на гору, щоби скотитись ще раз, але в тій хвили почув ся знайомий пискливий голос. Ох, як се страшно! Бабка, беззуба, костиста, горбата, з коротким сивим волосем, що розвівалось на вітрі, гнала довгим патином від города гуси і кричала:

— Всю капусту потолочили, прокляті, щоб ви виздохали, тричи анахтеми, язви, погибели на вас нема!

Вона побачила дівчата, кинула патики, підняла хвостину, і вхопивши Сашу за шию сухими і твердими пальцями, як кліщами, стала її сікти. Саша плакала з болю і страху, а в той час гусак перевертаючись з ноги на ногу і витягнувши шию підійшов до старої і прошипів щось, і коли він вернув ся до свого стада, то всі гуски похвально привитали його: го-го-го! Потім баба взяла ся сікти Мотьку, і при тім у Мотьки знов підняла ся сорочка. В розпучі, голосно плачучи, Саша йшла до хати, щоби пожалуватись; за нею йшла Мотька, що також плакала, але басом, не обтираючи сліз, і лице у неї було вже таке мокре, наче вона замочила його в воді.

— Батеньки мої! — зачудувалась Ольга, коли вони обі увійшли в хату. — Цариця небесна! — Саша зачала розповідати, і саме тогди з переразливим криком і з лайкою увійшла баба, розсердилась Текля, і в хаті стало голосно.

— Нічого, нічого! — потішала Ольга, бліда, зворушена, гладючи Сашу по голові! — Вона — бабуня, на неї гріх сердитись. Нічого, дитинко.

Миколай, що вже був змучений тим безнастанним криком, голодом, чадом, смородом, що вже ненавидів і погорджував біднотою, що соромив ся перед жінкою і донькою за своїх батька і матір, звисив з печи ноги і промовив роздражнений, плачучим голосом, обертаючись до матери:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте ніякого повного права її бити!

— Ну, здохнеш там на печі, ледащий! — крикнула на него Текля зі злостію. — Принесло вас нещастє, дармоїдів!

І Саша, і Мотька, і всі дівчата, кілька їх було збились на печі в кут, за спиною Миколая, і звідти слухали то все мовчки, зі страхом, і чути було, як бились їх маленькі серця. Коли в родині є хорий, що вже давно і безнадійно хорує, то бувають такі тяжкі хвилі, коли всі близькі несміло, потай, в глибині душі бажають його смерті; і лише одні діти боять ся смерті рідної людини і на гадку про неї все страхають ся. І тепер дівчатка, притаївши дух, з сумним виразом на лицах, дивились на Миколая і думали про се, що він скоро вмере, і їм хотїлось плакати і сказати йому щось ласкаве, жалїсне.

Він пригортав ся до Ольги, як би шукав у неї оборони, і говорив їй тихо, дрозжачим голосом: — Олю, дорога, не можу я тут більше. Сили нема. Ради Бога, ради Христа Небесного, напиши до своєї сестри Клявдії Абрамовни, нехай продає і заставляє все, що є у неї, нехай посилас грошей, ми поїдем звідси. О, Господи! — говорив він дальше з тугою, — коби бодай одним оком глянути на Москву! Коби вона бодай приснилась мені, матушка!

А коли прийшов вечір і в хаті потемніло, то стало так нудно, що трудно було промовити слово. Сердита бабка намочила житних сухарів в чашці і смоктала їх довго, цілу годину. Марія, видоївши корову, принесла ведро з молоком і поставила на лавку; потім бабка переливала з ведра в гладушки, також довго, не спішучи, очевидно вдоволена, що тепер, в Спасівку, ніхто не буде їсти молока і воно все зістане ся нерухане. І лише трощечки, що йно, вона наляла в мисочку для Теклиної дитини. Коли вона і Марія понесли гладушки до ями, Мотька нараз стрепенулась, злізла з печі, і підійшовши до лавки, де стояла деревляна чашка з сухарями, хлюпнула в неї молока з мисочки.

Бабка, вернувши до хати, взяла ся знов до своїх сухарів, а Саша і Мотька, сидячи на печі дивились на неї, і їм було приємно, що вона скоромилась і тепер вже напевно піде до пекла. Вони потїшились і лягли спати,

і Саша засипляючи, представляла собі страшний суд: горіла велика піч, як гончарська, і нечистий дух з рогами, як у корови, цілий чорний, гнав бабку в огонь довгим патиком, як вона сама якось то гнала гуси.

V.

На Успеніє, в одинадцятій годині вечер, дівчата і парубки, що гуляли долі на луці, нараз підняли крик і виск і побігли в напрямі до села; і ті, що сиділи на горі, на краю збіччя, в першій хвили не могли зрозуміти, чому се.

— Пожежа! пожежа! — почув ся в долині розпучливий крик. — Горимо!

Ті, що сиділи на горі, оглянулись і їм показала ся страшна, незвичайна картина. На одній з крайних хат, на соломяній стрісі стояв на сажень заввишки огнений стовб, що клубив ся і сипав від себе на всі боки іскри, якби фонтана. І зараз зайняла ся вся стріха ярким полум'ям і стало чути тріск огню.

Сьвітло місяця потемніло, і вже ціле село було обхоплене червоним дріжачим сьвітлом, по землі ходили чорні тіні, пахло спаленням; і ті, що бігли з долини, всі задихались, не могли говорити від дрожи, тручались, падали і з непризвичаєня до яркого сьвітла зле виділи і не пізнавали одно другого. Було страшно. Особливо страшне було се, що над огнем, в диму, літали голуби і в коршмі, де ще про пожежу не знали, сьпівали дальше і грали на гармонійці, якби нічого не було.

— Дядько Семен горить! — крикнув хтось сильним, грубим голосом.

Марія кидалась коло своєї хати, плачучи, ломлячи руки, дзвонячи зубами, хотяй огонь був далеко, на другім кінці; вийшов Микола в берлячах, повибігали діти в сороченятах. Коло хати десятника застукали в жедізну дошку.

Бем, бем, бем... — понеслось в повітрі, і від того частого, неустанного дзвонення щеміло серце і робило ся холодно. Старі баби стояли з образами. З подвір'я вигав

няли на улицю вівці, телята і корови, виносили скрині, кожухи, діжки. Вороний лошак, що його не пускали в табун, бо бив і ранив коні, тепер випущений на волю, тупочучи, з іржанем перебіг по селу раз і другий і нараз зупинився коло воза і став його бити задними ногами. Задзвонили і на тій стороні, в церкві. Коло хати, що горіла, було душно і так ясно, що на землі видко було виразно кожду травину. На одній зі скринь, що встигли витягнути, сидів Семен, рудий мужик з великим носом, в кашкеті, насуненім на голову глибоко, по вуха, в жакеті, його жінка лежала лицем до землі, несамовита і стогнала. Якийсь вісімдесятьлітний дідусь, низенький, з великою бородою, подібний до інома (підземного духа), не тутейший, але очевидно занятий пожежою, ходив всюди, без шапки, з білим узликом в руках; в його лисині відбивався огонь. Староста Антип Седельников, смаглий і чорноволосий, як циган, підійшов до хати з сокирою і повибивав вікна, одно за другим — не знати на що, потім став рубати ганок.

— Жінки, води! — кричав він. — Машину подава-ай! Рухайтесь!

Ті самі мужики, котрі що йно гуляли в коршмі, двигали на собі пожарну машину. Всі вони були п'яні, потикались і падали, і у всіх був безрадний вираз на лицах і в очах слези.

— Дівки, води! — кричав староста, також п'яний. — Рухайтеся, дівки!

Жінки і дівчата бігали в долину, де було жерело і носили на гору повні ведра і цебри, і, виллявши в машину, знов бігли. Носили воду і Ольга і Марія і Саша і Мотька. Помпували воду жінки і хлопці, кишка шипіла, і староста повертаючи її то на двері, то на вікна, затримував пальцем струю, через що вона ще більше шипіла.

— Молодець Антип! — чути було похвальні голоси. — Старайся!

А Антип ліз в сїни, в огонь і кричав відти:

— Помидуй! Потрудіться, православні, з нагоди такого сумного випадку!

Селяни стояли товпою всюди, не роблячи нічого, і дивились на огонь. Ніхто не знав, до чого братись, ніхто нічого не вмів, а кругом були стирти хліба, сіно, шопи, купи сухого хворосту. Стояв тут і Кіряк і старий Осип, його отець, оба підохочені. І, якби бажаючи оправдати свою безчинність, старий говорив, звертаючись до жінки, що лежала на землі:

— Чого, куме, побиватись! Хата засекарована — чого тобі!

Семен, обертаючись то до одного, то до другого, розказував, від чого займилось:

— Сей то старенький, з клучочком, то генерала Жукова двірський... У нашого генерала, царство небесне, був кухаром... Приходить вечером: „пусти, каже, переночувати...“ Ну, випили по шкляночці, звістно... Жінка поралась коло самовара, — старому чаю дати напитись, тай не в добрий час наставила самовар в сїнях, огонь з коминка, значить, просто в стріху, в солому, воно і від того. Трохи самі не згоріли. І шапка у старого згоріла, гріх такий!

А в желізну дошку били без упину і часто дзвонили в церкві за рікою. Ольга, ціла в сьвітлі, задихуючись, дивлячись зі страхом на червоні вівці і рожеві голуби, що літали в димі, бігала то в долину, то в гору. Її здавалось, що той дзвін острою колючкою увійшов в її душу, що огонь ніколи не скінчить ся, що загубилась Саша... А коли в хаті з гуком завалилась стеля, то на гадку, що тепер згорить доконче усе село, її стало слабо і вона не могла навіть носити воду, а сиділа на збічи, поставивши коло себе відра; рядом і низше сиділи жінки і голосили, як по небіщку.

Але з тої сторони, з панського двора, приїхали двома фірамп прикащики і робітники і привезли з собою пожарну машину. Приїхав верхом студент в білім кабаті розстебненим, дуже молодий. Застукали сокирами, приставили до зрубу, що горів драбину і полізли по ній нараз пять люда, а попереду всіх студент, що був червоний і кричав різким, охриплим голосом і таким тоном, якби гашене огнів було для него звичайною справою. Розбирали хату по бальці, рознесли хлів, пліт і найблизший стіг.

— Не давайте валити, — чути було в товпі суворі голоси. — Не давай!

Кіряк пустив ся до хати з рішучим видом, якби хотів перешкодити приїзжим валити, але один робітник повернув його назад і вдарив по шиї. Почав ся сьміх, робітник ще раз вдарив, Кіряк упав і рачки поліз назад в товпу.

Прийшло з тої сторони двоє гарних дівчат в капелюшках, — мабуть сестри студента. Вони стояли здалека і дивились на огонь. Розкидані бальки вже не горіли, але сильно диміли ся; студент, орудуючи кишкою, повертав струю то на тоті бальки, то на мужиків і на жінки, що носили воду.

— Жорж! — кричали до него дівчата з докором і з тривою. — Жорж!

Пожар скінчив ся. І лише тоді, як зачали розходитись, зауважили, що вже сьвітає, що всі бліді, трохи смагли, — воно все так здаєть ся ранним ранком, коли на небі гаснуть останні зьвізди. Розходячись, селяни сьміялись і кепкували з кухаря генерала Жукова і з шапки, що згоріла; їм вже хотілось зробити з пожару жарти, і навіть ніби було їм жаль, що він так скоро скінчив ся.

— Ви, пане, добре гасили! — сказала Ольга до студента. — Вас би до нас, в Москву: там трохи що не кождий день пожар.

— А ви хйба з Москви? — спитала одна панночка.

— А якже. Так єсть. Мій чоловік служив в „Славянськїм Базарі“. А се моя донька, — вказала вона на Сашу, що змерзла і тулилась до неї. — Також Московка...

Обі панночки сказали щось по французьки до студента, і сей дав Саші двогривенниц.*) Старий Осип видів се, і на його лиці раптом засьвітила надія.

— Слава Богу, ваще високоблагородіє, не було вітру, — сказав він, звертаючись до студента, — а то погоріли би ми відразу. Ваше високоблагородіє, добрі пани, — додав він конфузливо, тоном низшим, — ранок холодний, заґріти би ся... на пів флящини з вашої ласки.

*) Двайцять копійок.

Йому нічого не дали, і він кахикнувши, поплів ся до дому. Ольга потім стояла на краю і дивилась, як оба вози переїзджали ріку бродом, як по луці йшли пани; на них чекав по тім боці повіз. А прийшовши до хати, вона оповідала чоловікови з одушевленням:

— А які добрі! А які гарні! А панночки — як херувимчики.

— Хай їх розірве! — промовила сонна Текля зі злости.

VI.

Марія почувала себе нещасливою і говорила, що їй дуже хоче ся вмерти. Теклі знов, противно, було ціле се житє до смаку: і біднота і нехарство і безнастанна лайка. Вона їла, що давали, не розбираючи; спала, де і на чім попало; помії виливала коло самого ганку: вихлюпне з порога, та ще й перейде босими ногами по калюжі. І вона з першого таки дня зненавиділа Ольгу і Миколоя власне за те, що їм не сподобалось се житє.

— Подивлюсь, що ви тут будете їсти, дворяни московські! — говорила вона зі злбною утіхою. — Подивлю-усь!

Якось то ранком, — се було вже на початку вересня, — Текля принесла з долини два відра води, рожева від холоду, здорова, гарна. Саме тоді Марія і Ольга сиділи за столом і пили чай.

— Чай і цукор!*) — промовила Текля насмішливо. — Пані які, — додала вона, ставляючи відра, — взяли собі моду що дня чай пити. Глядіть-но, щоби вас не роздуло з чаю! — говорила дальше, дивлячись з ненавистю на Ольгу. — Придбала в Москві пухлу морду, товстомяса!

Вона замахнулась коромеслом і вдарила Ольгу в плече, аж обі невістки тільки сплеснули руками і промовили:

— Ах, батеньки...

Потім Текля пішла на ріку прати біле і цілу дорогу так голосно лаялась, що чути було в хаті.

*) Привіт при гербаті.

Минув день. Настав довгий осінний вечір. В хаті мотали шовк; мотали всі, крім Теклі: вона пішла за ріку. Шовк брали з близької фабрики, і ціла сім'я зарабляла на ній не багато, — двацять копійок на тиждень.

— За панщини ліпше було, — говорив старий, мотаючи шовк. — І робиш і їш і спиш, все своєю чергою. На обід тобі борщ і каша, на вечеру також борщ і каша. Огірків і капусти було до волі: їш добровільно, кілька душа хоче. І строгости було більше. Кождий уважав на себе.

Сьвітила ся тільки одна лямпочка, що горіла темно і диміла. Коли хто засланяв лямпочку і велика тїнь падала на вікно, то видно було ясне місячне сьвітло. Старий Осип розказував поводи про се, як жили перед волею, як в тих самих місцях, де тепер живеть ся так нудно і бідно, полювали з гончими, з вижлами, із псковичами, і підчас облав мужиків поїли горівкою, як в Москву ходили цілі валки з битою птицею для молодих панів, як злих карали різками або засидали в Тверську маєтність, а добрих нагороджували. І бабка також дещо розказала. Вона все пам'ятала, рішучо все. Вона розповіла про свою паню, добру, богобоязливу жінку, що мала чоловіка гуляку і розпустника, а всі її доньки повиходили за муж Бог знає як: одна вийшла за п'яка, друга — за міщанина, третю викрали (сама бабка, що була тоді ще дівчиною, помагала викрадати), і всі вони скоро померли з горя, як і їх мати. І згадавши про се, бабка аж заплакала. Нараз хтось зачукав до дверей, і всі здригнулись.

— Дядьку Осипе, пусти ночувати!

Увійшов малий, лисий дідок, кухар генерала Жукова, той самий, що йому згоріла шапка. Він сів, послухав і також зачав згадувати і оповідати різні історії. Миколай, сідючи на печі, звисивши ноги, слухав і розпитував все про страви, які варили за панщини. Говорили про битки, котлети, різні зупи, соси, і кухар, що також все добре пам'ятав, називав страви, яких тепер нема; була, на примір, страва, що готувала ся з волових очий і називала ся „рано прокинувшись“.

— А котлети „марешаль“ робили тоді? — спитав Миколай.

— Ні!

Миколай покивав головою з докором і сказав:

— Ой ви, гіркий сьвіт з такими кухарями!

Дівчата, сидючи і лежачи на печи дивились в долину, не блимаючи очима; здавало ся, що їх було дуже багато — зовсім як херувими в облаках. Оповідання їм подобались; вони зітхали, здригали ся і блідли то з утіхи, то зі страху, а бабки, що оповідала цікавійше як иньші, вони слухали не дихаючи, боялись порухати ся.

Мовчки лягли спати; і старі, вражені оповіданнями, подраженні, думали про се, яка гарна молодість, що за нею, яка-б вона не була, лишає ся в згадках саме живе, радісне, ніжне, і яка холодна ся смерть, що вже не за горами — ліпше про неї і не думати! Лямпочка загасла. І п'ятьма і два віконця ярко осьвічені місяцем, і тиша і скрип коліски нагадували чомусь тільки про се, що жите вже минуло, не вернеть ся ніколи... Задрімаєш, забудеш ся, і нараз хтось ніби тручає за плече, дує в лице — і сну нема, тіло таке, якбись відлежав його, і в голову все лізуть думки про смерть; обернеш ся на другий бік — про смерть вже забув, але в голові лаять давні, скучні, нудні думки про нужду, про поживу, про се, що мука подорожля, а трощки опісля знов нагадуєть ся, що жите вже минуло, не вернеть ся...

— О Господи! — зітхнув кухар.

Хтось тихесенько застукав в вікно. Мабуть Текля вернулаь. Ольга встала і, позіхаючи, шепчучи молитву, відчинила двері, потім в сїнях виняла засув. Але ніхто не входив, лише з надвору повіяло холодом і стало нараз ясно від місяця. Через відчинені двері видно було і улицю, тиху, пусту, і самий місяць, що плив по небі.

— Хто то? — закликала Ольга.

— Я, — чути було відповідь. — Се я.

Коло дверей, притулена до стїни, стояла Текля, зовсім гола. Вона дріжала від холоду, дзвонила зубами, і при яснім сьвітлі місяця здавала ся бліда, гарна і дивна. Тїни на ній і блеск місяця на шкірі якось спільно кидались в очі і особливо виразно визначались її темні брови і молоді, сильні груди.

— На тім боці поганці розібрали, пустили так... — промовляла вона. — До дому без одежи йшла...

— Та ти йди до хати! — стиха сказала Ольга, також починаючи дріжати.

— Коби старі не побачили.

І дійсно баба вже непокоїлась і мурмотіла, а старий питає: „Хто там?“ Ольга принесла свою сорочку і спідницю, одягнула Теклю і потому обі тихо, стараючись не стукати дверми, увійшли в хату.

— Се ти, гладка? — злісно пробурмотіла баба, догадавшись, хто се. — У, щоби тебе, північнице... погибели нема на тебе!

— Нічо, нічо, — шептала Ольга, загортаючи Теклю, — нічо, ластівко.

Знов стало тихо. В хаті все зле спали; кожному не давало спати що небудь невідчінне, докучливе: старому — біль в спині, бабі — клопоти і злість, Марії — страх, дітям — сверблячка і голод. І тепер також сон був неспокійний: оберталися з боку на бік, говорили з просоня, вставали води напитись.

Текля нараз заревіла голосно, грубим голосом, але зараз таки здержала ся, і зрідка хлипала, все тихше і глухше, поки не замовкла. Часом з того боку, зза ріки, чути було, як бє годинник; але годинник бив якось дивно: вибив пять, потім три.

— О, Господи! — зітхав кухар.

Дивлячись на вікна, тяжко було вгадати: чи все ще сьвітить місяць, чи вже сьвітає. Марія встала і вийшла і чути було, як вона на дворі доїла корову і говорила: „Сті-ій!“ Вийшла і бабка. Було ще темно в хаті, але вже всі предмети стали видні.

Миколай, що не спав цілу ніч, зліз з печи. Він виняв з зеленої скринки свій фрак, надів його, і підійшовши до вікна, погладив рукав, взяв ся за поли — і усміхнув ся. Потім обережно зняв фрак, сховав у скринку і знов ліг.

Марія вернула ся і стала палити в печи. Вона очевидно ще не зовсім прочуняла від сну і тепер будилась ходячи. Її мабуть приснилось щось або прийшли на пам'ять

вчорашні оповідання, бо вона солодко витягалась перед печею і сказала:

— Ні, воля ліпше!

VII.

Приїхав пан, — так в селі називали станового пристава*). Про се, коли і по що він приїде, було відоме вже на тиждень наперед. В Жукові було тільки сорок дворів (номерів), але недобору державного і земського**), назбиралось більше, як на два тисячі.

Становий заїхав до коршми; він „викушав“ ***) тут дві склянки чаю і по тім вибрав ся пішки до хати старости, де вже чекала єго товпа податкових довжників. Староста Антип Седельніков, хоч молодий, — йому було лише 30 літ з чимсь, — був острій і все тримав сторону начальства, хоч сам був бідний і податки платив неправильно. Очевидно, його бавило се, що він — староста, і подобалась євдомість влади, яку він инакше не вмів виявляти як лише суворостю. На зборі громадяне його боялись і слухали; трафлялось, на улиці або коло коршми він нараз нападавсь на п'яного, вязав йому руки назад і саджав до арешту; раз навіть всадив до арешту бабку за то, що вона, прийшовши на схід замість Осипа, зачала сваритись, і продержав її там цілу добу. В місті він не був і ніяких книжок не читав, але звідкись набрав ся ріжних учених слів і любив уживати їх в розмові, і за се його поважали, хоч і не все розуміли.

Коли Осип зі своєю податковою книжкою увійшов в хату старости, становий, худий старий з довгими сивими баками, в сивім тужурку, сидів за столом в переднім куті і щось записував. В хаті було чисто, всі стіни видіплені були образками вирізаними з журналів, а на найвиднійшій місци коло вікон висів портрет Батенберга,

*) Комісар староства.

**) Автономічного.

***) Найделікатнійший вираз для їди.

давнійшого болгарського князя. Коло стола, сплївши руки на грудях, стояв Антип Седельніков.

— Він винен, ваше високоблагородіє, 119 рублів, — сказав він, коли черга дійшла до Осипа. — Перед Великоднем як дав рубля, так від тої пори ані копійки.

Пристав підніс очі на Осипа і запитав:

— Дячогож се, братчику?

— Покажіть божу ласку, ваше високоблагородіє — зачав Осип, нервуючись, — позвольте сказати, торішнього року люторіцький пан: „Осипе; каже, продай сіно... Ти, каже, продай“. Чому ні? Було у мене сто пудів на продаж, баби накосили... Ну, згоднілись... Все добре, добровільно...

Він скаржив ся на старосту і все обертав ся до селян, якби взивав їх на свідків; лице у него почервоніло і упріло, і очі стали ostrі, злі...

— Я не розумію, по що ти то все говориш, — сказав пристав. — Я питаю тебе... я тебе питаю, чому ти не платиш залеглого? Ви всі не платите, а мені за вас відповідати?

— Не годен я!

— Сі слова без результату, ваше високоблагородіє — сказав староста. — Дійсно, Чікільдєєви недостаточної класи, але будьте ласкаві зашплати у пняших, причина вся — горівка, і збиточники дуже. Без ніякого розуміння.

Пристав записав щось і сказав Осипови спокійно, рівним тоном, якби просив води:

— Забирай ся.

Він скоро відїхав, і коли сїдав у свій дешевий візок і кашляв, то навіть по виразі його довгої, худой спини видно було, що не памятав вже ані про Осипа, ані про старосту, ані про жуківські недобори, а думав про щось своє власне. Не встиг він відїхати і одну версту, як Антип Седельніков вже виносив з хати Чікільдєєвих самовар, а за ним ішла бабка і кричала пискливо, напружуючи груди:

— Не дам! Не дам я тобі, проклятий!

Він ішов скоро, роблячи великі кроки, а тота гналась за ним, задихуючись, ледви не падаючи, горбата, роз'я-

рена; хустка її злізла на плечі, сиве, з зеленавим відтінком волосе розвівалось на вітрі. Вона нараз станула і, як правдива бунтівниця, стала себе бити в груді кулаками і кричати ще голоснійше, сьпівучим голосом, якби ридуючи:

— Православні, хто в Бога вірить! Батеньки, скривдили! Рідненькі, утиснули! Ой, ой голубчики, обороніть!

— Бабо, бабо! — сказав остро староста, — май розум в своїй голові!

Без самовара в хаті Чікільдєєвих стало зовсім сумно. Було щось ганебне в тій недостаті, обидне, так, якби хаті нараз забрали її честь. Ліпше булоб, якби староста взяв і виніс стіл, всі лавки, всі горшки, — не виглядало би так пусто. Бабка кричала, Марія плакала, і дівчата, дивлячись на неї, також плакали. Старий, чуючи себе винним, сидів в куті понуро і мовчав. І Миколай мовчав. Бабка любила і жалувала його, але тепер забула свої жалощі, кинулась на него нараз з лайкою, з докторами, махаючи йому кулаками попри саме лице. Вона кричала, що то він всему винен; дійсно, чому він прислав так мало, коли сам в листах хвалив ся, що заробляв в „Славянськiм Базарі“ по 50 рублів на місяць? Чого він сюли приїхав, та ще з родиною? Як що він умре, то за які гроші його ховати?... І жаль було дивитись на Миколая, Ольгу і Сашу.

Старий кахикнув, взяв шапку і пішов до старости. Вже темніло. Антип Седельніков щось лютовав коло печи, надуваючи щоки; був чад. Діти його худі, невмивані, не ліпші від Чікільдєєвих, бавились на землі; негарна, з веснянками на лиці жінка з великим животом мотала шовк. То була нещаслива, убога родина, і тільки оден Антип виглядав бадьорно і гарно. На лавці рядом стояло п'ять самоварів. Старий перехрестив ся до Батенберга і сказав:

— Антип, покажи ласку божу, віддай самовар! Христа ради!

— Принеси три рублі, тоді дістанеш.

— Не годен я!

Антип надував щоки, огонь гудів і шипів відбиваючись в самоварах. Старий помняв шапку і сказав, подумавши:

— Віддай!

Чорнявий староста виглядав вже зовсім чорним і подобав на ворожбита; він звернув ся до Осипа і промовив остро і скоро:

— Від земського начальника все залежне. В адміністративнім засіданю двацять шестого дня можеш заявити повід до свого незадоволення словесно або на письмі.

Осип нічого не зрозумів, але задовольнив ся тим і пішов до дому.

За десять днів знов проїзджав становий, побув з годину і поїхав. В ті дні було зимно і вітер; ріка давно вже замерзла, а снігу все не було, і люде мучились без дороги. Якось раз у сьвято перед вечером сусіди зайшли до Осипа посидіти, побалакати. Говорили на потемки, бо робити було гріх і огню не запалювали. Були деякі новини, досить непріємні. Так, в двох, трох хатах забрали за податок кури і післали в волостне правліне*), і там вони поздыхали, бо їх ніхто не годував; брали і вівці і як везли їх звязаних, перекладаючи в кождім селі на иньшу фіру, одна здохла. А тепер рішали питане: хто винен?

— Земство! — казав Осип. — А хтож?

— Таки, земство.

Земство було всему винне — і недоборам, і неурожаям, хотяй ані оден не знав, що значить земство. А се пішло від тогди, як багаті селяне, що мали свої фабрики, крамниці, заїзні доми, побули трохи земськими гласними**), стали чогось не задовольнені і потім зачали даяти земство в своїх фабриках і в коршмах.

Поговорили про се, що Бог не дає снігу: треба везити дрова, а по груді ані їздити ані ходити. Перше, 15—20 літ тому, або ще давнійше розмови в Жукові

*) Окружний громадський уряд (кожда громада має свій уряд, а знов кілька громад становлять волость).

**) Депутатами до повітових автономічних зборів, що вибирають виділ — раду повітову.

були далеко цікавійші. Тоді кождий старий мав такий вид, якби крив якусь тайну, якби щось знав і чогось очікував; говорили про грамоту з золотою печаткою, про розділи, про нові землі, про скарби, натякували на щось; а тепер не мали Жуківці ніяких тайн, ціле їх жите було як на долони, у кождого на очах, і вони могли говорити лише про біду і їду, про се, що нема снігу...

Посиділи мовчки. І знов згадали за кури і вівці, і стали рішати, хто винен.

— Земство! — промовив Осип.

— Хтож би!

VIII.

Парохіяльна церков була на шість верст в Косогорові і до неї ходили тільки в потребі, як треба було хрестити, вінчати або ховати; а молити ся ходили за ріку. В сьвята, в гарну погоду, дівчата прибирались і йшли гуртом на службу божу, і було весело дивитись, як вони в своїх червоних, жовтих і зелених убранях ішли через луку; в непогоду сиділи всі дома. Сповідали ся в парафії. Від тих, що в Великий піст не встигли висповідатись, брав батюшка, обходячи хати з хрестом на Великдень, по 15 копійок.

Старий не вірив в Бога, тому, що майже ніколи не думав про Него; він признавав надприродне, але думав, що воно може належати лише до самих жінок, і коли говорили при нім про релігію або про чуда і задавали йому яке небудь питанє, то він говорив від нехочу, чуваючись:

— А хтож його знає!

Бабка вірила, але якось невиразно; все помішало ся в її памяти, і ледви зачала думати про гріхи, про смерть, про спасеніє душі, як зараз нужда і клопоти перехоплювали її гадки, і вона таки зараз забувала, про що думала. Молитов не памятала і звичайно вечерами, коли пора спати, ставала перед образами і шептала:

— Казанській Божій Матери, Смоленській Божій Матери, Троєручици Божій Матери...

Марія і Текля хрестились, сповідали ся що року, але нічого не розуміли. Дітей не учили молитись, не говорили їм нічо про Бога, не впоювали в них ніяких правил і лишє забороняли їм їсти в піст скоромно. В иньших родинах було майже то само: мало хто вірив, мало хто що розумів. Одначе всі любили сьвяте письмо, любили ніжно, побожно, але не було книг, не було кому читати і поясняти, і тому, що Ольга часом читала евангеліє, її поважали і всі говорили їй і Саші „ви“.

Ольга часто ходила на празники і молебні до сусідних сіл і до повітового міста, де було два монастирі і двацять сім церков. Гадки у неї розбігались, і як ходила на богоміле, зовсім забувала—про сімю і лишє як вернулась до дому, робила радісне відкритє, що має чоловіка і доньку, і тоді говорила, усміхаючись і сяючи:

— Бог ласку послав!

То, що діяло ся в селі, здавалось їй гидким і мучило її. На Ілю пили, на Успеніє пили, на Воздвиженє пили. На Покров був у Жукові парафіяльний празник, і селяне з тої нагоди пили три дни; пропили 50 рублів громадських грошей а потім ще зі всіх хат збирали на горівку. Першого дня у Чікільдєєвих зарізали барана, і їли його рано, на обід і вечером, їли по багато і потім ще в ночи діті вєтавали, аби попоїсти. Кіряк всі три дни був страшно п'яний, пропив все, навіть шапку і чоботи, і так бив Марію, що її відливали водою. А потім всім було сором і млісно.

Зрештою і в Жукові, в тій Холуївці відбуло ся раз правдиве релігійне сьвято. То було в серпню, коли по цілім повіті, з седа в село, носили Живоносну. Того дня, коли її очікували в Жукові, було тихо і похмурно. Дівчата, в своїх ріжнокольорових сьвяточних строях ще зраня вибрались на стрічу образа і принесли його над вечір з процесією, зі сьпівом, і в той час за рікою дзвонили. Велика товпа своїх і чужих залягла улицю; галас, порох, стиск... І старий, і бабка, і Кіряк — всі протягали руки до образа, жадно дивились на него і говорили, плачучи:

— Заступнице, матінко! Заступнице!

Всі нараз якби зрозуміли, що межі землею і небом не пусто, що ще не все захопили багаті і сильні, що є ще оборона від кривд, від рабської неволі, від тяжкої незносної біди, від страшної горівки...

— Заступнице, матінко! — ридала Марія. — Матінко!

Але відправили молебень, понесли образ, і все пішло по старому, і знов чути було з коршми грубі, п'яні голоси.

Смерти боялись тільки багаті селяне, що чим більше багатіди, тим менше вірили в Бога і в спасеніє душі, і лише зі страху перед смертю, на всякий випадок ставляли сьвічки і відправляли молебні. А біднійші селяне не боялись смерті. Старому і бабці говорили просто в очи, що вони досить пожили, що їм пора умирати, а вони нічого. Не стидались говорити при Миколаю до Теклі, що коли Миколай умре, то її чоловікови, Денисови, прийде полекіа — вернути зі служби до дому. А Марія не лише не бояла ся смерті, але навіть жалувала, що вона так довго не приходить, і була рада, як у неї вмирили діти.

Смерти не боялись, але за то перед всякими хворобами відчували надмірний страх. Досить було дурнячки — розстрою жолудка, і бабка вже лягала на піч, накривалась і зачинала стогнати голосно і безнастанно: „Умира-а-ю!“

Старий біг за сьвящеником і сабу сповідали і робили маслосьвятіє. Дуже часто говорили про перестуду, про глисти, про жовни, що ходять в животі і підлізають до серця. Найбільше бояли ся перестуди і длятого навіть в літі одягались тепло і гріли ся на печі. Бабка любила лічити ся і часто їздила до шпиталю, де говорила, що їй не 70, а 58 літ; вона думала, що як доктор довідає ся про її правдиві літа, то не буде її лічити і скаже; що її пора вмирати, а не лічитись. До шпиталю їздила вона звичайно рано, забравши з собою двоє, троє дівчат, і вертала ся вечером, голодна і зла, — з краплями для себе і з мастями для дівчат. Раз возила вона і Миколая, він потім дві неділи заживав краплі і говорив, що йому стало легше.

Бабка знала всіх лікарів, фельчерів і знахарів на трийцять верст довкола, і ані один її не подобав ся. На Покрови, коли съвященик обходив з хрестом хати, дячок сказав її, що в місті коло криміналу сидить дід, що був військовим фельчером, і що він лічить дуже добре, і порадив її піти до нього. Бабка послухала. Як упав перший сніг, вона поїхала до міста і привезла старенького, бородатого, довгополого вихреста, з лицем покритим синими жилками. Як раз тоді в хаті робили денні робітники: старий кравець у страшних окулярах країв з лахів камізельку і двох молодих парубків били з вовни берлячі; Кіряк, що жив тепер дома, бо його відправили за піяцтво, сидів поруч з кравцем і направляв хомут. В хаті було тісно, душно і сморід. Вихрест оглянув Миколоая і сказав, що конче треба поставити баньки.

Він ставив баньки, а старий кравець, Кіряк і дівчата стояли і дивились, і їм здавало ся, що вони видять, як з Миколоая виходить хоруба. І Миколай також дивив ся, як баньки приссавшись до грудий помаленьку наповняли ся темною кровю, і почував, що з нього дійсно щось виходить, і усьміхав ся з вдоволення.

— Воно добре, — говорив кравець. — Дай Боже, аби на пожиток.

Вихрест поставив дванайцять баньок і потім ще дванайцять, напив ся чаю і поїхав. Миколай зачав дріжати; лице у нього опало і як говорили жінки, стяглось в кулачок; пальці посиніли. Він накривав ся і покривалом і кожухом, але йому робило ся щораз холоднійше. Над вечер він занудив ся; просив, аби його поклали на землю, просив, аби кравець не курился, потому затих під кожухом і над ранком умер.

ІХ.

О, яка остра, яка довга зима!

Вже від Різдва не було свого хліба і муку купували. Кіряк, що жив тепер дома, галасував вечерами, і страхав всіх, а ранкам мучив ся від болю голови і стида, і жалко

було дивитись на нього. В хліві день і ніч чути було мукане голодної корови, що рвало душу бабці і Марії. І, якби навмисне, цілий час тримались тріскучі морози, навівало високі могили снігу; зима затяглась: на Благівіщенє була цілком зимова завируха, а на Великдень ішов сніг.

Але, якби там не було, зима скінчилась. З початку цвітня були теплі дні і морозні ночі, зима не уступала, але один тепленький день переважив нарешті, і потекли потоки, засьпівали пташки. Ціла лука і корчі коло річки потонули в весняній воді, і межі Жуковим і тим боком ціла просторонь була цілком занята великим заливом, над яким то тут то там підлітали стадами дикі качки. Весняний захід сонця, помолінистий, з пишними хмарками, давав що вечера щось незвичайне, нове, неправдоподібне, власне те саме, в що не віриш потім, коли ті самі краски і ті самі облаки видиш на малюнках.

Журавлі летіли скоренько і кричали сумно, якби кликали з собою. Ольга, стоячи на краю кручі, довгенько дивилась на повень, на сонце, на сьвітлу церков, що ніби відмолодніла, і слези текли у неї і віддих заширало тому, що їй страх хотілось піти кудись, куди очи понесуть, хоч на край сьвіта. А вже було постановлено, що вона піде знов у Москву за служницю, і з нею повандрує Кіряк наймити ся за сторожа або де небудь. Ах, коби як найскорше піти!

Коли підсохло і стало тепло, вибрались в дорогу. Ольга і Саша, з торбинами на плечах, обі в личаках, вийшли скоро сьвіт; вийшла і Марія, щоби провести їх. Кіряк був нездоровий, затримав ся дома ще на тиждень. Ольга остатний раз перехрестилась до церкви, думаючи про свого чоловіка, і не заплакала, тільки лице у неї поморщилось і стало негарне, як у старої баби. За зиму вона схудла, збридла, трохи посивіла і вже замість милого вигляду і приємного усьміху як перше, був тепер у неї на лиці покірний, сумний вираз пережитого страждання, і щось тупе і нерухоме в її погляді, так якби вона не дочувала. Її було шкода розлучатись з селом і з мужиками. Вона зга-

дувала про се, як несли Миколая і як коло кожної хати правили панахиду, і як всі плакали, співчучи її горю. В протягу літа і зими бували такі години і дні, коли здавало ся, що ті люде живють гірше, як худоба, жити з ними було страшно; вони простацькі, нечесні, брудні, нетверезі, живуть незгідно, все сварять ся тому, що не поважають, боять ся і підозрівають один другого. Хто тримає коршму і розпиває нарід? Мужик. Хто тратить і пропиває громадські, шкільні і церковні гроші? Мужик. Хто вкрав у сусіда, підпалив, должно посьвідчив в суді за фляшку горівки? Хто в земствах і иньших зборах перший воєє против мужиків? Мужик. Так, жити з ними було страшно, але все-ж таки вони люде, вони терплять і плачуть, як люде, і в житю їх нема нічого такого, чого би не можна було оправдати. Тяжка праця, що від неї по ночах болить все тіло, важкі зими, скупі урожаї, тіснота, а помочи нема і ні звідки її ждати. Ті, що богатійші і сильнійші від них, помогти не можуть, бо самі простацькі, нечесні, нетверезі і самі лають ся так само образливо; найнижній урядник або офіціяліст поводить ся з мужиками, як з волоцюгами, і навіть старшинам і церковним старостам говорить ти, і думає, що має до того право. Та чи й може бути яка небудь поміч і приклад від людий користолобних, захланих, розпустних, лїнєвих, що з'їзджають на село лише за тим, аби образити, обдерти, настрашити? Ольга згадала, який жалісний, покірний вигляд мали старі, коли зимою водили Кіряка карати різками... І тепер її було жаль всіх тих людий, її боліло серце і вона, поки йшла, все оглядалась на хати.

Провівши три версти, Марія попрощала ся, потім клякнула і заголосила, припадаючи лицем до землі:

— Знов я сама зістала ся, бідна моя головонько, бідна та нещаслива...

І вона довго так ще голосила, і довго ще Ольга і Саша бачили, як вона клячучи все кланяла ся комусь на бік, обхоплюючи руками голову, а над нею літали грачі.

Сонце підняло ся високо, стало горячо. Жуково зістало ся далеко по заду. Йшло ся радо, Ольга і Саша скоро забули і про село і про Марію, їм було весело і все ціка-

вило їх. То могила, то ряд телеграфічних стовпів, що йдуть один за другим не знати куди, і щезають на горизонті, а драти гудуть таємничо; то видно здалека хуторець, цілий в зелени, від нього потягає вогкістю і коноплями, і чомусь здає ся, що там живуть щасливі люди; то кінський кістяк, одиноко біліє в поли. А жайворонки заливають ся безнастанно, перекликають ся перепелиці, і деркач кричить так, якби справді хтось торгав за стару, залізну засовку.

В полудне Ольга і Саша прийшли до великого села. Тут на широкій улиці здебали старенького кухаря генерала Жукова. Йому було горячо і його червона, спітніла лисина блистіла на сонці. Він і Ольга не пізнали одно другого, потім оглянули ся рівночасно, пізнали, і не сказавши ані слова, пішли далше кожде своєю дорогою. Станувши коло хати, що видавала ся богатійша і новійша, перед відчиненими вікнами, Ольга поклонилася і сказала голосно, тонким, співучим голосом:

— Православні християни, дайте милостиню Христа ради, що ласка ваша, родичам вашим царство небесне, вічний спокій!

— Православні християни, — заспівала Саша, — дайте Христа ради, що ласка ваша, царство небесне...

Переклала *М. Грушевська*.

